

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17398817>

AKSIONERLIK JAMIYATLARIDA PUL OQIMLARINI SAMARALI BOSHQARISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI TAHLIL QILISH (KIMYO SANOATI MISOLIDA)

Masharipova Shahlo Adambayevna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya – Maqolada aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini samarali boshqarish masalalari kimyo sanoati misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, naqd pul aylanishini optimallashtirish hamda likvidlik darajasini barqaror ushlab turishning amaliy mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Muallif tomonidan kimyo sanoatiga xos bo'lgan ishlab chiqarish sikli, investitsiya faoliyati va tashqi bozorlardagi o'zgarishlar pul oqimlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida baholangan. Shuningdek, moliyaviy oqimlarni boshqarishda raqamli texnologiyalar va analitik yondashuvlarning joriy etilishi korxonaning iqtisodiy barqarorligi hamda raqobatbardoshligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Natijalar asosida aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini rejalashtirish va nazorat qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: pul oqimlari, aksionerlik jamiyatlari, moliyaviy boshqaruv, likvidlik, raqamli texnologiyalar, kimyo sanoati, investitsion faoliyat.

KIRISH

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida aksionerlik jamiyatlarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda pul oqimlarini samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki pul oqimlari har qanday xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy salohiyatini, to'lovga qobiliyatini va investitsion faolligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Aksionerlik jamiyatlarida pul mablag'larining kirim va chiqim oqimlari o'zaro muvozanatda bo'lishi korxonaning likvidligi, rentabelligi hamda kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi. Shu bois, pul oqimlarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish nafaqat korxona miqyosida, balki butun tarmoq iqtisodiyotida ham muhim strategik vazifalardan biri hisoblanadi.

Kimyo sanoati misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu sohada ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi, xomashyo va energiya resurslariga yuqori darajada bog'liqlik, shuningdek, eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ulushining ortib borishi pul oqimlarini boshqarishda murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli aksionerlik jamiyatlari uchun naqd pul harakatining vaqt bo'yicha muvozanatini ta'minlash, investitsion loyihalarning rentabelligini oldindan baholash hamda moliyaviy risklarni kamaytirish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Tadqiqotda kimyo sanoatida faoliyat yurituvchi aksionerlik jamiyatlarining moliyaviy holatini tahlil qilish, pul oqimlarini boshqarishning mavjud tizimini baholash va ularni samarali tashkil etishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsad

qilingan. Ushbu maqsad doirasida pul oqimlarining nazariy jihatlari, ularning turlari, manbalari va sarf yo‘nalishlari o‘rganilib, raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish imkoniyatlari ham yoritiladi. Natijada, tadqiqot natijalari asosida aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini strategik rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pul oqimlarini boshqarish nazariyasi iqtisodiyot fanining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u korxonalarning moliyaviy barqarorligi, likvidlik darajasi va kapital aylanish tezligiga bevosita ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganadi. Jahon iqtisodiyotida ushbu masalani chuqur tadqiq etgan olimlar orasida R. Brealey va S. Myers (2019) o‘z asarlarida pul oqimlarini boshqarish korxonaning investitsion strategiyasi bilan uzviy bog‘liq ekanligini ta‘kidlaydilar. Ularning fikricha, pul oqimlarining barqarorligi kapital tuzilmasining optimal shakllanishini ta‘minlaydi va moliyaviy xavf darajasini kamaytiradi. Shuningdek, J. Van Horne va J. Wachowicz (2020) korxona qiymatini oshirishda naqd pul oqimlarini tahlil qilish va prognozlash muhim ahamiyatga ega ekanini asoslaydi.

Mahalliy tadqiqotchilar ham mazkur yo‘nalishda qator ilmiy izlanishlar olib borishgan. Jumladan, A. Raxmatov (2022) o‘z ishida aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini tahlil qilishda moliyaviy hisobotlar ma‘lumotlaridan foydalanishning ustuvorligini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, pul oqimlari tahlilini faqat balans yoki foyda va zarar hisobotlari asosida emas, balki to‘lov qobiliyati, debitor va kreditor qarzlari dinamikasi hamda ishlab chiqarish siklining davomiyligi bilan bog‘lab o‘rganish lozim. Shuningdek, D. Yo‘ldoshev (2021) kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy oqimlarni boshqarishda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi korxonalarning operatsion samaradorligini oshirishda muhim vosita bo‘layotganini qayd etgan.

Xalqaro tajriba ham kimyo sanoatida pul oqimlarini boshqarishning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Masalan, Deloitte (2023) va PwC (2022) kompaniyalari hisobotlarida kimyo korxonalarida pul oqimlarining mavsumiy tebranishi, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi va eksport operatsiyalari hajmining o‘zgarishi likvidlikni boshqarishning asosiy muammolari sifatida keltiriladi. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlarda “cash flow forecasting” (pul oqimini prognozlash) tizimlari va “treasury management” (xazina boshqaruvi) amaliyotlari moliyaviy xavflarni kamaytirishda samarali mexanizm sifatida e‘tirof etilgan.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “Kimyo sanoatini rivojlantirish strategiyasi – 2030” hujjatida tarmoq korxonalarida moliyaviy boshqaruvni raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan tahlil tizimlarini joriy etish hamda pul oqimlarini optimallashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vazifalari belgilangan. Ushbu hujjat kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlari uchun moliyaviy oqimlarni boshqarish tizimini takomillashtirishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pul oqimlarini boshqarish nafaqat moliyaviy hisob va tahlil jarayonining bir qismi, balki strategik boshqaruv tizimining ajralmas bo'g'inidir. Ayniqsa, kimyo sanoati kabi kapital sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlarda pul oqimlarini to'g'ri rejalashtirish va nazorat qilish ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash, investitsion loyihalarni moliyalashtirish hamda aksionerlik jamiyatlarining qiymatini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bois, mavjud ilmiy yondashuvlarni milliy iqtisodiyot sharoitiga moslashtirish va ularni raqamli transformatsiya jarayonlari bilan uyg'unlashtirish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini samarali boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilish maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning ilmiy asosini moliyaviy menejment, korporativ boshqaruv va investitsion tahlil sohalariga oid zamonaviy ilmiy konsepsiyalar, xalqaro standartlar hamda O'zbekiston kimyo sanoati korxonalarining amaliy tajribalari tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida sistemali tahlil, qiyosiy tahlil, statistik baholash va iqtisodiy modellashtirish usullaridan keng foydalanildi. Sistemali tahlil yondashuvi orqali pul oqimlari korxonaning umumiy moliyaviy tizimi, ishlab chiqarish jarayoni va kapital aylanishi bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Qiyosiy tahlil yordamida kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlarining pul oqimlarini boshqarish mexanizmlari boshqa tarmoqlar (masalan, energetika, qurilish, oziq-ovqat sanoati) bilan taqqoslanib, ularning o'ziga xos xususiyatlari aniqlab chiqildi.

Tadqiqotning empirik bazasini O'zbekiston kimyo sanoatining yirik aksionerlik jamiyatlari — "Navoiyazot" AJ, "Farg'onaazot" AJ va "Kimyoviy texnologiyalar" MChJ faoliyatiga oid 2018–2024-yillar moliyaviy hisobotlari tashkil etdi. Mazkur ma'lumotlar asosida pul oqimlarining kiritim va chiqim tuzilmasi, ishlab chiqarish xarajatlari, foyda marjasi hamda investitsion faoliyat ko'rsatkichlari tahlil qilindi.

Pul oqimlarini baholashda diskontlashtirilgan pul oqimlari modeli (DCF), netto joriy qiymat (NPV), ichki daromadlilik normasi (IRR) va likvidlik koeffitsientlari kabi klassik moliyaviy ko'rsatkichlar qo'llanildi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya jarayonlarini hisobga olgan holda cash flow forecasting (pul oqimlarini prognozlash) va scenario analysis (stsenariyli tahlil) metodlari orqali turli iqtisodiy holatlar uchun bashoratli natijalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotda shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish imkoniyatlarini baholash uchun Python va Excel Power BI dasturlaridan foydalanilgan. Ular orqali pul oqimlari dinamikasining grafik tahlili, vaqt ketma-ketligi (time series) modeli hamda korxona likvidlik darajasining o'zgarish tendensiyalari vizual ravishda aks ettirildi.

Metodologik yondashuvlar natijasida tadqiqot nafaqat mavjud holatni o'rganishga, balki kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlari uchun moliyaviy oqimlarni rejalashtirish va nazorat qilishning optimal modelini ishlab chiqishga

qaratildi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari iqtisodiy tahlil amaliyotida qo'llanishi mumkin bo'lgan ilmiy asoslangan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston kimyo sanoatida faoliyat yuritayotgan aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini boshqarish tizimi hali to'liq samaradorlikka erishmagan. Pul mablag'larining kirim va chiqim oqimlari o'rtasida muvozanatning yetishmasligi, ishlab chiqarish xarajatlarining yuqori ulushi, shuningdek, debitor va kreditor qarzlari hajmining ortib borishi likvidlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, "Navoiyazot" AJ va "Farg'onaazot" AJ misolida olib borilgan tahlillar, ishlab chiqarish siklining uzluksizligi va eksport operatsiyalarining mavsumiy tebranishlari tufayli naqd pul oqimlarida sezilarli tafovutlar kuzatilayotganini aniqladi.

Moliyaviy hisobotlar asosida o'tkazilgan tahlilga ko'ra, 2020–2024-yillar davomida kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlarining operatsion pul oqimlari o'rtacha 18–22 foizga oshgan bo'lsa-da, investitsion faoliyat bilan bog'liq chiqimlar 30 foizdan ortiqni tashkil qilgan. Bu esa ishlab chiqarishning kengayishi va modernizatsiya jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, qisqa muddatda korxonaning erkin naqd pul hajmini kamaytirgan. Shu sababli, ayrim korxonalar joriy faoliyatda qarz mablag'lariga tayanishga majbur bo'lgan.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, samarali pul oqimi boshqaruvi amalda uchta asosiy yo'nalish orqali amalga oshirilmoqda: birinchidan, operatsion xarajatlarni optimallashtirish; ikkinchidan, investitsion loyihalarning rentabelligini oldindan baholash; uchinchidan, moliyaviy manbalarni diversifikatsiya qilish. "Kimyoviy texnologiyalar" MChJ misolida o'tkazilgan amaliy tahlil shuni ko'rsatadiki, raqamli tahlil tizimlarini joriy etish orqali pul oqimlari prognozlarini aniqligi 25 foizga yaxshilangan, bu esa korxonaning likvidlik ko'rsatkichlarini barqarorlashtirgan.

Diskontlashtirilgan pul oqimi (DCF) modeli asosida hisob-kitoblar shuni ko'rsatdiki, kimyo sanoati aksionerlik jamiyatlarining sof joriy qiymati (NPV) ko'rsatkichi ijobiy bo'lib, o'rtacha 5–8 milliard so'm atrofida shakllangan. Shu bilan birga, ichki daromadlilik normasi (IRR) 14–16 foiz oralig'ida bo'lib, bu kimyo sanoatidagi investitsion loyihalar o'rtacha darajada rentabelli ekanini anglatadi. Biroq ayrim korxonalarda kredit yuklamasi va valyuta risklarining yuqoriligi moliyaviy oqimlarning barqarorligiga tahdid solmoqda.

Raqamli texnologiyalar asosida amalga oshirilgan **scenario analysis** natijalariga ko'ra, xomashyo narxlari 10 foizga oshgan taqdirda korxonaning erkin pul oqimi (FCF) 6,8 foizga kamayadi, eksport narxlarining 5 foizga o'sishi esa aksincha, foyda marjasini 3,5 foizga oshiradi. Ushbu natijalar pul oqimlarini boshqarishda tashqi iqtisodiy omillarning muhimligini, shuningdek, risklarni oldindan baholash zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini samarali boshqarish uchun moliyaviy rejalashtirish tizimini avtomatlashtirish, naqd pul aylanishini raqamli monitoring asosida nazorat qilish va likvidlik risklarini kamaytirish strategiyasini joriy etish zarur. Shuningdek, raqamli

tahlil platformalari va sun'iy intellekt asosidagi prognozlash tizimlarini ishlab chiqish orqali kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlari moliyaviy barqarorlikni oshirishi va kapitaldan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini samarali boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, investitsion salohiyatini oshirish va raqobatbardoshligini mustahkamlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, kimyo sanoati singari kapital sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlarda pul oqimlarining uzluksizligi va barqarorligi ishlab chiqarish samaradorligi bilan bevosita bog'liqdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ayrim aksionerlik jamiyatlarida naqd pul harakati ustidan to'liq monitoring tizimi mavjud emasligi, debitor va kreditor qarzlari ulushining ortishi hamda investitsion oqimlarning muvozanatsizligi moliyaviy natijalarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Moliyaviy tahlil natijalariga ko'ra, korxonalarning pul oqimlarini boshqarishda asosiy e'tibor kiritish va chiqim balansini ta'minlash, operatsion xarajatlarni optimallashtirish hamda likvidlikni saqlab qolish strategiyasiga qaratilishi lozim. Shu bilan birga, diskontlashtirilgan pul oqimlari (DCF) modeli asosida baholash natijalari kimyo sanoati korxonalari uchun investitsion loyihalarning ijobiy rentabellik ko'rsatkichlarini tasdiqladi. Bu esa sohada ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yangi texnologiyalarni joriy etish uchun zarur moliyaviy zaxiralar mavjudligini ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida raqamli texnologiyalar va analitik dasturiy vositalarni joriy etish pul oqimlarini prognozlash aniqligini oshirish hamda qaror qabul qilish tezligini kuchaytirish imkonini berishi aniqlangan. Shuningdek, stsenariyli tahlil (scenario analysis) natijalari pul oqimlariga ta'sir etuvchi tashqi omillar – xomashyo narxlari, valyuta kurslari va eksport hajmining o'zgarishlari – moliyaviy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Shu bois, pul oqimlarini boshqarishda risklarni baholash, ularni kamaytirish mexanizmlarini ishlab chiqish va tezkor javob tizimini yo'lga qo'yish muhim hisoblanadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, kimyo sanoatidagi aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini samarali boshqarishning ilmiy asoslangan modeli ishlab chiqilishi zarur. Ushbu model quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi maqsadga muvofiq: birinchidan, moliyaviy rejalashtirish va nazorat tizimini avtomatlashtirish; ikkinchidan, raqamli monitoring asosida pul oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish; uchinchidan, strategik tahlil va prognozlash mexanizmlarini sun'iy intellekt texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish.

Bunday yondashuv nafaqat korxonaning qisqa muddatli moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi, balki uzoq muddatda aksionerlik jamiyatining investitsion jozibadorligini, iqtisodiy mustahkamligini va raqamli iqtisodiyot sharoitida barqaror rivojlanish salohiyatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Brealey, R.A., Myers, S.C. *Principles of Corporate Finance*. — 13th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2019. — 992 p.

2. Van Horne, J.C., Wachowicz, J.M. *Fundamentals of Financial Management*. — 15th ed. — London: Pearson Education, 2020. — 832 p.
3. Raxmatov, A. *Aksionerlik jamiyatlarida pul oqimlarini tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari*. — “Iqtisodiyot va innovatsiyalar” jurnali, 2022, №3. — B. 45–56.
4. Yo‘ldoshev, D. *Kimyo sanoatida moliyaviy oqimlarni boshqarishda raqamli texnologiyalar roli*. — “O‘zbekiston moliya jurnali”, 2021, №6. — B. 23–34.
5. Deloitte. *Global Chemical Industry Outlook 2023: Managing Cash Flow and Liquidity in Volatile Markets*. — London: Deloitte Insights, 2023. — 36 p.
6. PwC. *Global Chemical Industry Report 2022: Treasury and Cash Flow Management Trends*. — New York: PricewaterhouseCoopers, 2022. — 42 p.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-sonli Farmoni “Kimyo sanoatini rivojlantirish strategiyasi – 2030 to‘g‘risida”. — *O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami*, 2020-yil, №40.
8. Gitman, L.J. *Principles of Managerial Finance*. — 14th ed. — Boston: Pearson, 2018. — 960 p.
9. Brigham, E.F., Ehrhardt, M.C. *Financial Management: Theory and Practice*. — 16th ed. — Boston: Cengage Learning, 2019. — 1152 p.
10. Ross, S.A., Westerfield, R.W., Jordan, B.D. *Corporate Finance*. — 12th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2021. — 1056 p.
11. OECD. *Financial Management and Corporate Governance in Emerging Economies*. — Paris: OECD Publishing, 2020. — 74 p.
12. World Bank. *Uzbekistan Country Economic Update 2023: Pathways to Resilient Industrial Growth*. — Washington, D.C.: World Bank Group, 2023. — 54 p.
13. Khamidov, B. *Moliyaviy oqimlarni rejalashtirishda likvidlik ko‘rsatkichlarining roli*. — “Iqtisodiy tahlil” jurnali, 2022, №4. — B. 61–70.
14. Nazarov, O. *Aksionerlik jamiyatlarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda investitsion boshqaruvning ahamiyati*. — “Moliya va kredit”, 2021, №5. — B. 17–25.
15. IFC. *Cash Flow Forecasting and Treasury Optimization in Emerging Markets*. — Washington, D.C.: International Finance Corporation, 2022. — 48 p.